

Давня та нова історія України

УДК 94(51):303.4(477.64)"13"

М. В. Єльніков

РЕЗИДЕНЦІЯ БЕКЛЯРБЕКА МАМАЯ І МІСТО ОРДУ (до 60-річчя дослідження Кучугурського городища)

В статті аналізуються проблемні питання Мамаєвої Орди: локалізація резиденції беклярбека Мамая і місце його вбивства, визначення статусу міста Орду і кордонів "приазовської нумізматичної провінції". Розглядається можливість розташування резиденції Мамая в районі Кременді-Базара та його вбивства на річці Йилки-су. Аналізується місто Орду, що було столицею Мамаєвої Орди за ханів Абдуллаха і Мухаммед-Булака. До складу "нумізматичної провінції", окрім Приазов'я, включено територію Присамар'я, де значний відсоток монет карбований в місті Орду.

Ключові слова: Мамаєва Орда, беклярбек Мамай, Абдуллах, Мухаммед-Булак, Кременді-Базар, місто Орду, Йилки-су.

Однією з актуальних проблем історико-культурного розвитку "північної ділянки" Кримського улусу часів Золотої Орди є визначення резиденції беклярбека Мамая, локалізація адміністративно-політичного центру Мамаєвої Орди і монетного двору з легендою "Орду", виділення кордонів "приазовської нумізматичної провінції". Без вирішення цих питань неможливо зрозуміти роль регіону у найбільш важливих подіях другої половини XIV ст. – Синьоводській і Куликовській битвах, західному поході до Дніпра середньоазійського правителя Тимур-Ленга 1395 р.

Археологічні дослідження 1953 р. золотоординського городища Великі Кучугури (Кучугурське, Запорізьке) В.Й.Довженком [1, с.175-193] не зняли гостроту цих проблем. Одні дослідники вбачали в городищі похідну ханську ставку, що прийняла риси міста з карбуванням монет [2, с.12], другі розглядають його як тимчасову ставку самого беклярбека Мамая [3, с.86], інші – як нову столицю «Мамаєвої Орди» [4, с.46]. Робота кримського історика середини XVIII ст. Абд ал-Гаффара Киримі під назвою "Умдет ат-теваріх" (Основа літописів), де відзначено розташування ставки Мамая та його вбивство в районі Йилки-су (р. Конка), дозволяє по-новому розглянути статус золотоординських міст у північній частині Кримського тюмену. Частина його праці була надрукована у 1924/25 р. арабською мовою турецьким істориком Неджибом Асимом. Фрагменти "Основи літописів" Абд ал-Гаффара Киримі опублікована російською мовою у 2010 р. І.М.Мігралєєвим [5, с.190-193].

Після смерті хана Узбека, за часів правління його наступника Джанібек-хана (1343-1357) починається поступовий занепад золотоординської держави. Невдала війна з генуезцями (1344-1346) та ускладнення відносин з Польщею і Литвою призвели до внутрішньої боротьби в Орді за відновлення улусів. У 1346-1353 рр. Золоту Орду охопила епідемія чуми, занесена з Китаю. Охопивши її східні кордони до Приазов'я, "чорна смерть" спустошила міста Поволжя і Передкавказзя [6, с.277]. Рятуюся від «мору», татарські кочовища перемістилися до Дону, Дніпра та Перекопу: "Прі властельстве сего царя лет 6856-го (1348 р.) побегоша оттуду мнози татарове в поля дікія, і наіпаче умножішася около Дону і Днепра, і в Перекопі жіті начінаху" [7, с.31]. Саме в цей період тут збільшується число пам'яток, які носять "поволзький відтінок". "Чорна смерть", вірогідно, не тільки застала покинути традиційні місця проживання, але й призвела до різкого скорочення населення в степовій та передгірських зонах від Каспію до Чорного моря. Бюджетні проблеми, пов'язані з захопленням контролю над чорноморськими протоками турками-османами, спричинили зростання податкового тягаря в межах держави. Навіть відносно вдала війна проти Хулагуїдів, коли вдалося захопити Азербайджан, не зняла гостроту фінансової кризи. У 1357 р. хана Джанібека вбив його власний син Бердібек (1357-1359), зі смертю останнього в джучидській імперії почалася політична криза – "велика зам'ятня", що тривала двадцять років, коли на престолі змінилося 25 ханів [8, с.206].

Однією з ключових фігур у політичних подіях 1360–1380-х рр. займав беклярбек Мамай, який, за вказівкою арабського автора Ібн Хальдуна, був держателем Кримського тюмену та як чоловік доньки Бердібека знаходився в споріднених відносинах з ханом [9, с.373, 389]. Після вбивства влітку 1359 р. хана Бердібека Мамай, опікуючись його родичами як ханський зять (гурген), у 1361 р. відводить населення його орди до Кримського улусу. До складу останнього, окрім Кримського півострова, входили й землі від нижнього Дніпра до нижнього Дону [10, с.59, 70-71], що отримали назву у літописах сучасників як "Мамаєва Орда". Територія Північного Причорномор'я стає у цей час головним оплотом всіх сил опозиції режиму східних ставленників в Сараї.

За О.П.Григор'євим, своєю особистою резиденцією беклярбек зробив місто Крим (сучасне м. Старий Крим), – центр Кримського тюмену, яким управляв його батько Кутлугбуха [4, с.46]. Але знайдена 1967 р. у Сімферопольському скарбі срібна пайза хана Кільдібека (жовтень 1361 – жовтень 1362) [11, с.75-76, 305] свідчить про те, що в цей час Мамай ще не володів Кримом. На Кримському півострові він був лише двічі – у 1365 р. та 1374-1375 рр., а його ставка була десь в іншому місці. Так, на початку серпня 1365 р. беклярбек Мамай здійснює похід на Кримський півострів, причиною якого стало захоплення генуезцями Солдайї 18 селищ її округи. Як вказує В.А.Тіпаков, ставка Мамаєва знаходилася неподалік від Кримського півострову, тому що вже в 20-х числах серпня він з'являється біля Кафи [12, с. 113]. Це була перша військова акція Мамаєва у Криму, що вказує на те, що сам він і його орда не знаходилися на півострові. Під 1374 р. руські літописи фіксують сильну засуху, епізооту і епідемію, які зачепили й степ: "... биша зной веліци і жарі, а дожді сверху не єдина капля не бивала все лето... на коні і на корові і на овці і на всякі – скот бил мор велік... мор ... тако і на люді... У Мамаєва тогдa в орде бил мор велік" [5, с. 281]. Літня засуха, голод і епідемія 1374 р. заставили Мамаєва залишити ставку у Нижньому Подніпров'ї і зі своєю ордою відійти до Кримського півострова, де він знаходився два роки (1374-1375).

Є всі підстави вважати, що резиденція беклярбека розташовувалась на лівому березі р. Конка (з тюрк. "Йилки-су" – Кінські Води), поблизу важливої стратегічної ділянки – вузького місця для переправи через Дніпро. За А.О.Скальковським, до 1770 р. ця місцевість називалася Крименді-Базар (Кримський базар) [13, с.91-92], а у пізніх джерелах – Микитинський перевіз. Саме в цьому регіоні фіксується найбільша кількість топонімів з іменем Мамай, що дало підстави В.Г.Ляскоронському на початку ХХ ст. вказувати: "Що Мамаєва орда колись кочувала поблизу порогів, видно з того, що тут, напроти Нікополя, є річка Мамай-Сурка і урочище Мамай, а неподалік ще донедавна зберігалися руїни татарських мечетей" [14, с.87].

Сучасники не залишили даних про ці пам'ятки, перші згадки про два городища поблизу перевозу через Дніпро подає Е.Лясота – легат австрійського імператора Рудольфа II, який у 1594 р. перебував серед запорозьких козаків: "2 липня. ... Цього ж дня ми проїхали мимо Мамай-Сурки [Mamaissor], оточеного валами древнього городища на татарському боці; потім мимо річки Білозерки, що витікає з татарського степу й утворює озеро при своєму впадінні у Дніпро, де також є городище та земляний насип, що в давнину оточував велике місто" [15, с.211].

Одне з городищ – Білозерське знаходилося на території сучасного м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької області та розташовано безпосередньо в межах Кам'янського городища скіфського часу. До створення Каховського водосховища це був дюний мис (Кам'янські Кучугури), обмежений р. Конка і Білозерським лиманом (на картах середини ХVІІ ст. "Ак-су" – з тюрк. Біла вода). С.І.Мишецький першим передає легенду, за якою на цьому місці колись знаходилося місто Білозерка, де правила франкська (генуезька) цариця. Білозерка була зруйнована Мамаєм, а сам він побудував собі місто на р. Мамай-Сурка [16, с.28]. Легенду про "царицю Сурку-Білозерку" неодноразово переказували А.О.Скальковський, Н.П.Вертильяк, О.С.Афанас'єв-Чужбинський [17, с.41]. А.А.Русов відзначав, що у степовій Україні йому було відомо два міста, одне з яких Білозерка було зруйновано "татарським князем Мамаєм" [18, с.65]. За спостереженнями О.С.Уварова, "це татарське місце стояло на місці грецького" [19, с.21-25]. О.С. Терещенко, який у 1852 р. відвідав Білозерське городище, знайшов тут велику кількість золотоординських монет. На його думку, "тут було татарське городище, яке за своєю будовою і предметам, схоже з відкритими мною у руїнах Сараю, колишньої столиці Золотої Орди" [20, с.15, 31-32]. У 1888 р. городище обстежив геолог В.Д.Соколов, виявивши ливарну майстерню, "тонкі квадратні цеглини, бутове каміння". На підставі знахідок монет – "грецьких, римських, татарських і турецьких" він зробив припущення, що пам'ятка являє собою своєрідний "археологічний конгломерат" [21, с.233-242]. У 1899-1900 рр. директором Мелітопольського музею Д.Я.Сердюковим тут були виявлені будівлі з квадратної цегли і каменю [22, с.28-37; 23, с.31-33].

Друге городище – Мамай-Сурка розташоване на лівому березі р. Конка, на місці Знаменського городища скіфського періоду, у с. Велика Знаменка Запорізької області. За А.О.Скальковським, колишня назва цього поселення "Мамай-су" [13, с.66], О.С.Терещенко вважав, що поряд з "колонією грецьких поселенців" тут існувало татарське городище Мамай-Сурка, побудоване темником Мамаєм [20, с.33-34]. Л.В.Падалка дійшов висновку, що Білозерське городище і городище Мамай-Сурка становлять собою дві частини одного городища: "Городище" при Білому озері та "городок" при р. Конка [24, с.387]. В.Д.Соколов Білозерське городище і городище Мамай-Сурка також вважав єдиною пам'яткою [21, с.235]. А.Ф.Кашенко вказував на "близьке сусідство колись татарських міст, що були в Кам'яному Затоні та за Білозерським лиманом" [25, с.416]. За Н.П.Вертильяком, у центральній частині городища Мамай-Сурка в один ряд стояли чотири "кургани" значної висоти, що розкопувались місцевими мешканцями для видобування випаленої цегли і тесаного каменю. За переказами, які він записав, у давнину тут були великі споруди; біля самої р. Конка знаходилась глибока місцина, вірогідно, руїни великого палацу, яке називали Кремлем [26, с.144]. У записках Таврійської єпархії 1887 р. Гермогена містяться відомості, що поблизу с. В. Знаменка знаходиться "невелика гора Мамай-Сурка або Мамаєва, де було містечко, побудоване Мамаєм". Під горою постійно знаходили давній посуд, монети і різні прикраси [27, с.461].

У 1940, 1952-1953 рр. на городищі проводила дослідження Скіфська степова експедиція Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом Б.М.Гракова. Була досліджена верхня частина валів, укріплених цегло-сирцем, що за розмірами характерна для часів Золотої Орди. Розкопки трьох "курганів" на городищі дозволили встановити (за монетою хана Абдуллаха), що тут знаходились будівлі часів "великої зам'ятні" [28, с.15-16, 21]. Поблизу городища, на лівому березі р. Мамай-Сурка (від тюрк. "Мамай-су" – Мамаєва Вода) Запорізьким національним університетом протягом 1989-2006 рр. досліджувався найбільший у регіоні однойменний ґрунтовий могильник часів Золотої Орди [29]. Населення,

що залишило некрополь, було мешканцями значного міста, про що свідчить як речовий матеріал, у складі якого прикраси з золота і срібла, так і значна кількість похованих, загальне число яких було щонайменше 1162 комплекси.

Означені вище писемні свідчення і дані археологічних досліджень, концентрація в районі Крименді-Базара топонімів з іменем Мамай, дають можливість припускати розташування резиденції беклярбека Мамаєва на цих городищах. За кримським істориком середини XVIII ст. Абд ал-Гаффаром Киримі, Орда Мамаєва розташовувалась на притоці Дніпра, в районі Йилки (р. Конка). Після сутички Токтамиш-хана з Мамаєвом у 1380 р. на р. Калці між ними відбулося декілька битв, що не дали перемоги жодному. Після цього хан пішов на примирення, приїхавши в гості до Мамаєва, розташувавшись в сторону Мекки від ставки беклярбека [5, с.190-191]. Традиційно місцем вбивства Мамаєва вважають місто Кафу, за іншими даними беклярбека було вбито у Солхаті (м. Крим) [30, с.232-233]. Серед легенд пониззя Дніпра XVI-XIX ст. маємо значну кількість свідчень про "хана" Мамаєва, навіть про його військові дії проти запорозьких козаків. Так, збереглися перекази про зіткнення Мамаєва з військом кошового отамана Сірка: "В Таврії, біля урочища Мамай-Сурки, жив турецький хан Мамай... Давай той Мамай загравати з Сірком... Посідали козаки на коней і подались... Побили Мамаєва, побили його військо, забрали добро і були такі" [31, с.253]. Цілий блок переказів Нижньої Наддніпряни про затонулого у р. Конка золотого коня і хана, зокрема біля урочища Рябка (де Конка вперше з'єднується з Дніпром) [32, с.173-175], перекликається з даними Абд ал-Гаффара Киримі про вбивство Мамаєва одним з людей Токтамиш-хана, коли беклярбек переправлявся на своєму коні через Йилки [5, с.191]. Ці спостереження не претендують на статус достовірності, але як гіпотеза стосовно загибелі Мамаєва в районі Крименді-Базара мають право на існування. Дослідники також ще з початку XX ст. припускали, що поява іконографії запорозького козака Мамаєва пов'язана з образом степового кочовика XIII-XIV ст., в тому числі з беклярбеком Мамаєвом, і регіоном Великого Лугу [33, с.13-22].

Щодо міста Орду, з яким ототожнюють городище Великі Кучугури, то протягом 1363-1380 рр. воно було столицею "Мамаєвої Орди", де перебували два хани-чингізида – Абдуллах і Мухаммед-Булак. Серед актового матеріалу важливе місце займає жалувана грамота хана Мухаммед-Булака митрополиту Михаїлу, яка свідчить, за О.П. Григор'євим, на розташування ставки Мамаєва у пониззях Дніпра, на Великому Лузі: "Написаний у рік вівці, за хіджрою сімсот вісімдесятого, місяця зу-ль-каада в десятій день прибуваючої Луни [28 лютого 1379 р.], коли ставка знаходилась у місці, що звється Великий Луг" [4, с.98]. За реконструкцією історичних подій, у Великому Лузі (тюрк. "Улуг Чаір") аналогічні ярлики, що звільняли руську церкву від податків, видавалися митрополиту Олексію від імені ханів Абдуллаха (осінь 1363 р.) і Мухаммед-Булака (осінь 1371 р.). Під іншими роками руські літописи сповіщають про походи до Мамаєвої Орди кілічеїв (послів) [34, с.15-19]. 1372 р. від імені Мухаммед-Булака були даровані торгові привілеї купцям Кракова – головного конкурента Львова, а у 1379/1380 р. привілеї отримав і Львів – вже для того, щоб скласти конкуренцію Кракову [35, с.119]. Не відомо жодного військового зіткнення між литовським князем Ольгердом і Мамаєвом. Вірогідно, між ними було укладено договір про ненапад, а також військову підтримку у разі воєнних дій. Так, ординський військовий контингент приймав участь у складі литовської армії Ольгерда 1370 р. в битві при Рудаві у Східній Пруссії [36, с.275].

Фактична влада знаходилась в руках Мамаєва, який не маючи прав на ханський престол, спирався на свою креатуру – підставних ханів. Але в історичній пам'яті Мамаєва називали ханом. Саме тому "Книга Большому Чертежу" (1627 р.) локалізує на Дніпрі, біля р. Чегра "місто Мамаєв Сарай" [37, с.61, 110-111]. Е. Ляссота у 1594 р. бачив на одному з островів Великого Лугу городище "Kurzetal" [15, с.212]; про знаходження тут давньої татарської столиці Замик, в якій було 700 мечетей, писав С.І. Мишецький [16, с.27-28], схожі дані подає французький історик XVIII ст. Жан-Бенуа Шерер [38, с.28]. Рятівними дослідженнями 1953 р. на городищі Великі Кучугури, відкриті мечеть з мінаретом, лазня, будинок заможного феодала, що мають аналогії серед будівельної традиції золотоординських міст Нижнього Поволжя. Тип схожих мечетей сформувався у Малій Азії [39, с.34-36], аналогічні лазні (хаммам) відкриті у Болгарі, Сараї, Отрарі, Мохші і Старому Орхеї. На думку Е.Д. Зілівінської, принцип планування таких хаммам занесений майстрами Азербайджану [39, с.74, 79, 84-91; 40, с.53-54]. Виявлені майстерня по обробці кістки, залишки ливарного виробництва, інструменту по обробці дерева, кістяних і металевих ваг, вказують на широкий розвиток товарно-грошових відносин. Сільське господарство було другорядним видом господарчої діяльності, головне місце займали ремесла – риса, характерна для середньовічних міст Європи. Знахідки китайського селадону, високохудожніх виробів зі срібла і золота, срібних злитків-сумів вказують на широкі економічні і торгові зв'язки з центральним регіоном Золотої Орди – Поволжям. Доволі тісні контакти були також з містами Кримського півострова та Азаком.

Незначний відсоток опублікованого нумізматичного матеріалу пам'ятки породили дискусію відносно часу функціонування городища Великі Кучугури і ототожнення з ним міста Орду. О.П. Григор'єв ще у 1983 р. висунув припущення, що воно називалося Орда (Орду – на монетних легендах) [41, с.34-35]. На думку дослідника, емісія монет з легендою Орду тривала з 1363 до 1437 р., а у 1501-1502 р. тут розташовувалась ставка кримського хана Менглі-Гірея [42, с.117-122]. За Г.О. Федоровим-Давидовим, Мамаєва Орда кочувала на Нижньому Дніпрі і у Північному Приазов'ї, переважання тут монет ординського карбування дозволяє виділити цей регіон у територіальну "нумізматичну провінцію". У Орди, що перейняла всі атрибути міста, карбування монет тривало до початку XV ст. та було декілька епітетів на монетних легендах: Орда ал-Джедід, Орда ал-Муаззам і Орда ас-Султані [43, с.16, 48, 57]. Є.Ю. Гончаров розглядає існування декількох Орд, вказуючи, що карбування Орди (з епітетом ал-Му'аззам – "найвеличніша") відбувалося безперервно у Подніпров'ї з 765 по 860-870-і рр. хіджри (1363/64–1475/76). За Токтамиша стара ставка була перенесена на Нижню Волгу, де почалося карбування монет з епітетом Орду ал-Джедід. У Подніпров'ї, на

місці колишньої ставки, залишився населений пункт під назвою ал-Му'аззам і ал-Махруса. За хана Улу-Мухаммеда у нижній течії Дніпра монетний двір іменувався просто Орда [44, с.99-101].

Отже, більшість дослідників відзначає, що городище Великі Кучугури мало всі атрибути середньовічного міста. Місто Орду було столицею Мамаєвої Орди за ханів Абдуллаха і Мухаммед-Булака у 1363-1380 рр. Подальша його доля як столичного центру не з'ясована унаслідок слабого введення у науковий обіг нумізматичної колекції пам'ятки. Не дають точної загибелі міста й анепіграфні монети, однак скоріш за все, це відбулося на початку XV ст., після руйнування міських центрів в пониззі Дніпра внаслідок походу Тамерлана 1395 р. Цієї участі не минули Білозерське і Мамайсуркінське городища, що були тимчасовою ставкою беклярбека Мамаєва. Значна доля золотоординських монет, що представлена дирхемами ханів Абдуллаха, Мухаммед-Булака і Токтамиша карбування Орди 770, 772 і 783 р.х. [45, с.94-100], дозволяє долучити й район Присамар'я до кордонів "приазовської нумізматичної провінції".

Джерела та література

1. Довженок В. Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя / В.Й.Довженок // АП. – К., 1961. – Т. X. – С. 175-193.
2. Федоров-Давыдов Г.А. Золотоординские города Поволжья / Г.А.Федоров-Давыдов. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 232 с.
3. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. / В. Л. Егоров. – М.: Наука, 1985. – 246 с.
4. Григорьев А.П. Ярлык Мухаммеда Бюлека митрополиту Михаилу / А. П. Григорьев // Мамай. Опыт исторической антологии. – Казань: Из-во "Фэн" АН РТ. – 2010. – С. 16-106.
5. Миргалеев И.М. "Черный человек" Мамай / И. М. Миргалеев // Мамай. Опыт исторической антологии. – Казань: Из-во "Фэн" АН РТ. – 2010. – С. 183-197.
6. Борисенков Е. П. Тысячелетняя летопись необычных явлений природы / Е. П. Борисенков, В. М. Пасецкий. – М.: Мысль, 1988. – 522 с.
7. Лызлов А. Скифская история / А. Лызлов. – М.: Наука, 1990. – 519 с.
8. Греков Б. Д. Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. – М.: Богородский Печатник, 1998. – 368 с.
9. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Извлечения из сочинений арабских / В. Г. Тизенгаузен. – СПб., 1884. – 564 с.
10. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды / В. В. Трепавлов. – М.: Восточная литература РАН, 2002. – 752 с.
11. Крамаровский М. Г. Золото Чингисидов: культурное наследие Золотой Орды / М. Г. Крамаровский. – СПб.: "Славия", 2001. – 364 с.
12. Типаков В. А. Политико-правовые отношения между Ордой и колонией Генуи в Крыму во второй половине XIV в. / В. А. Типаков // АЛЛУ. – 2002. – Ч. 1. – С. 112 – 115.
13. Скальковский А. История Новой-Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1846. – Ч. III. – 302 с.
14. Ляскоронский В. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход Витовта на татар 1399 г. / В. Ляскоронский. – СПб.: Сенатская типография, 1907. – 126 с.
15. Щодденек Еріха Ляссоти зі Стеблева (1588-1594) // Мемуари до історії південної Русі. Випуск I (XVI ст.). Михайло Литвин, Б. де Віженер, Л. Горецький, Е. Ляссота. За редакцією В. Антоновича / Пер. з рос. Т. С. Завгородньої; Передмова В. С. Мороза; Худож. оформ. А. П. Дерев'янка. – Дніпропетровськ: Січ, 2005. – 219 с.
16. Мышецкий С. И. История о казаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С. И. Мышецкий // ЧОИДР. – № 6. – М.: Университетская типография, 1847. – 42 с.
17. Єльніков М. В. До проблеми вивчення пам'яток золотоординського періоду у Нижньому Подніпров'ї / М. В. Єльніков // Музейний вісник. – Вип. 4. – Запоріжжя, 2004. – С. 40-55.
18. Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия / А. А. Русов. К.: Типография М.П. Фрица, 1876. – 108 с.
19. Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря / А. С. Уваров. – СПб.: Синодальная Типография, 1851. – Вып.1. – 34 с.
20. Терещенко А. Очерки Новороссийского края. Насыпи могильные в Южной России, с указанием некоторых памятников в других местах / А. Терещенко // ЖМНП. – 1853. – Часть LXXX. – Отд. II. – 69 с. (Арк. 68-136).
21. Соколов В. Белозерское городище на Днепре / В. Соколов // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVIII (август). – С. 225-245.
22. Сердюков Д. Я. Раскопки в Каменке / Д. Я. Сердюков // ОАК за 1899 г. – СПб, 1902 – С. 28-37.
23. Сердюков Д. Я. Раскопки в Каменке / Д. Я. Сердюков // ОАК за 1900 г. – СПб., 1902. – С. 31-36.
24. Падалка Л. Каменный Затон и Белозерское городище на Днепре / Л. Падалка // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXV (декабрь). – С. 384-390.
25. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове: Оповіді / А. Кащенко; Упоряд. М.А.Шудря. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 494 с.
26. Вертильяк Н. Описание Белозерского городка / Н. Вертильяк // ЗООИД. – Одесса, 1858. – Т. IV. – Отд. I. – С. 143-145.
27. Таврическая епархия / Гермогена, епископа Псковского и Порховского, бывшего Таврического и Симферопольского. – Псков: Типография Губернского правления, 1887. – 502 с.
28. Погребова Н. Н. Средневековые памятники на скифских городищах Нижнего Днепра / Н. Н. Погребова // КСИА. – 1962. – Вып. 89. – С. 15-21.
29. Ельніков М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993-1994 гг.). Т. II: Монография / М. В. Ельніков. – Запорожье: ЗНУ, 2006. – 356 с.
30. Почакаев Р. Ю. Мамай летописный и Мамай исторический (попытка развенчания стереотипов) / Р. Ю. Почакаев // Мамай. Опыт исторической антологии. – Казань: Из-во "Фэн" АН РТ. – 2010. – С. 206-238.
31. Новицький Я. Твори в 5-ти томах / Я. Новицький. – Запоріжжя: ПП "АА Тандем", 2007. – Т. 2. – 508 с.
32. Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряни / Упоряд. і авт. приміт. В. А. Чабаненко. – К.: Дніпро, 1990. – 261 с.
33. Козак Мамай: Альбом / Авт. вступ. статті С. Бушак; відп. за вип. Н. Голтвенко. – К.: Родовід, 2008. – 304 с.
34. Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде / М. Д. Полубояринова. – М.: Наука, 1978. – 132 с.
35. Хеллер К. Золотая Орда и торговля с Западом / К. Хеллер // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223-1556. – Казань, 2001. – С. 111-128.

36. Пашуто В. Т. Историческое значение Куликовской битвы / В. Т. Пашуто // Сказания и повести о Куликовской битве. – Л.: Наука, 1982. – С. 262-290.
37. Книга Большому Чертежу / Подгот. к печ. К. Н. Сербиной. – М.; Л., 1950. – 228 с.
38. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії / Ж.-Б. Шерер; Пер. з фр. В. В. Коптілов. – К.: "Укр. письменник", 1994. – 311 с.
39. Зиливинская Э. Д. Очерки культового и гражданского зодчества Золотой Орды / Э. Д. Зиливинская. – Астрахань: Астраханский государственный университет, Издательский дом "Астраханский университет", 2011. – 253 с.
40. Зиливинская Э. Д. Золотоордынская баня на Кучугурском городище / Э. Д. Зиливинская // Международные связи в средневековой Европе: Тез. науч. докладов и сообщений област. научно-практического семинара. – Запорожье, 1988. – С. 53-54.
41. Григорьев А. П. Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в.: хронология правлений / А. П. Григорьев // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Л., 1983. – Вып. VII. – С. 9-54.
42. Григорьев А. П. Историческая география Золотой Орды: местоположение городов, их наименование / А. П. Григорьев // Тюркологический сборник. 2006. – М.: "Восточная литература" РАН, 2007. – С. 117-168.
43. Федоров-Давыдов Г. А. Денежное дело Золотой Орды / Г. А. Федоров-Давыдов. – М.: "Палеограф", 2003. – 352 с.
44. Гончаров Е. Ю. Монетные дворы Улуса Джучидов / Е. Ю. Гончаров // Монеты и денежное обращение в монгольских государствах. Труды международных нумизматических конференций. – М., 2005. – С. 97-102.
45. Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 92-103.

Ельников М.В. Резиденция беклярбека Мамая и город Орду (к 60-летию исследований Кучугурского городища)

В статье анализируются проблемные вопросы Мамаевой Орды: локализация резиденции беклярбека Мамая и место его убийства, определения статуса города Орду и границ "приазовской нумизматической провинции". Рассматривается возможность расположения резиденции Мамая в районе Кременди-Базара и его убийство на речке Йылкы-су. Анализируется город Орду, который был столицей Мамаевой Орды при ханах Абдуллахе и Мухаммед-Булаке. В состав "нумизматической провинции", кроме Приазовья, включена территория Присамарья, где значительный процент монет чеканено в городе Орду.

Ключевые слова: Мамаева Орда, беклярбек Мамай, Абдуллах, Мухаммед-Булак, Кременди-Базар, город Орду, Йылкы-су.

Elnikov M.V. The residence of beklyarbek Mamay and the city of Ordu (on the 60th anniversary of the Kuchugur hill studies)

This article analyzes the problematic issues of Mamay Horde: localization of residence of beklyarbek Mamay and place of his murder, status of the Ordu city and boundaries of the "Pryazovia numismatic province". The possibility of the location of the residence of Mamay in Kremendi-Bazar and his murder on the river Yylky-su are considered. The Ordu city that was the capital of Mamay Horde in the age of khans Abdullah and Muhammed-Bulak is analyzed. The structure of "numismatic province", besides Pryazovia, includes the Prsamarye territory, where a significant percentage of coins minted in the city of Ordu.

Keywords: Mamay Horde, berlyarbek Mamay, Abdullah, Muhammed-Bulak, Kremendi-Bazar, the city of Ordu, Yylky-su.

УДК 94(477)"15/16"

І. А. Мельничук

РОЛЬ ПРИКОРДОННИХ УРЯДНИКІВ І СТАРОСТ В ОРГАНІЗАЦІЇ КОЗАЦТВА ТА ВИОКРЕМЛЕННЯ З КОЗАЦЬКОГО СЕРЕДОВИЩА ВЛАСНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЕЛІТИ (кінець XV – перша половина XVI ст.)

Стаття розкриває організаційну та координуючу роль прикордонних урядників (князів, намісників, воевод) і старост порубіжних міст і містечок Великого князівства Литовського у військових ініціативах українського козацтва першої половини XVI ст. Виявлено, що в кінці XV – першій половині XVI ст. у степовому прикордонному поясі між володіннями Литви та Криму склалася постійна та організована козацька страда, основними заняттями якої були уходництво та оборонні зусилля. Першими організаторами козацтва, що перевели вектор його активності від спонтанних виступів до спланованих операцій, були прикордонні старости та князі. Правлячі кола Литви, з огляду на напружені стосунки з Кримським ханством, на офіційному рівні засуджувало козацькі виступи, але фактично не перешкоджали ініціативі старост, негласно підтримуючи перетворення козацтва на ефективну оборонну силу. Паралельно відбувався процес виокремлення з козацького середовища власних виборних лідерів, які на середину першої половини XVI ст. здатні були об'єднувати свої загони для проведення узгоджених операцій. На середину XVI ст. визріло питання про створення в пониззі Дніпра постійно діючого форпосту козацтва, що давало б додаткові переваги по його мобілізації, координації дій, реалізації системної оборонної та наступальної стратегії.

Ключові слова: князь, воевода, староста, оборонна стратегія, кордон, українське козацтво.